

БЪЛГАРСКИЯТ ЖЕСТОВ ЕЗИК КАТО ПРЕДМЕТ НА ЛИНГВОСЕМИОТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ – МЕТОДОЛОГИЯ И ИЗВОДИ

д-р Славина Лозанова, Нов български университет,
lozanovaslavina@gmail.com

BULGARIAN SIGN LANGUAGE AS A SUBJECT OF THE LINGUO- SEMIOTIC RESEARCH – METHODOLOGY AND CONCLUSIONS

Slavina Lozanova, PhD, New Bulgarian University,
lozanovaslavina@gmail.com

Настоящата статия има за цел да представи методологията на проведено изследване върху естествения български жестов език с помощта на лингвoseмиотични методи и резултатите от него. Българският жестов език се разглежда като самостоятелен език в неговата системна знакова цялост. Събран и документиран е корпус от жестови текстове на глухи носители на езика, анализирани количествено и качествено, за да се определят спецификите на функциониране на българския жестов език независимо и в контакт с българския вербален език.

Ключови думи: лингвoseмиотичен анализ, български жестов език, корпус от езикови данни, вербално-жестов билингвизъм

This article aims to present the methodology of a research conducted on natural Bulgarian sign language using linguo-semiotic methods and its results. Bulgarian sign language is viewed as an autonomous language in its systemic entity. A corpus of sign language video data, produced by native deaf signers has been collected and annotated to determine the specifics of the functioning of Bulgarian sign language independently and in contact with Bulgarian spoken language.

Keywords: linguo-semiotic analysis, Bulgarian sign language, sign language corpus, sign bilingualism

Повишеният интерес към жестовия език и глухите хора¹ като негови носители, закономерно се обуславя от възприемането на глухотата като социална характеристика, а не патология. Безспорни са доказателствата, че глухите хора се намират в ситуация на нетипична контактност, породена от неизбежното взаимодействие между жестовия език и националния вербален език. Междуетиковата контактност се реализира на различни нива и под формата на различен вид речева продукция, което обуславя и различията в билингвистичното поведение на глухите хора – от значение са както

¹ „глухи” съдържателно се отнася до всички лица със слухова загуба, независимо от степента и вида на слуховото нарушение.

комуникаторите в речевия акт, ситуацията и темата на разговор, степента на слухово нарушение на събеседващите, така и равнището на тяхната компетентност по отношение на двата езика поотделно (Lucas, Valli, 1989). В литературата се прави разлика между *бимодална комуникация* (Messing, 1990), *симултанна комуникация* (Stokoe, 1972) и комуникация на основата на естествения жестов език, предпочитан от глухите хора (Metzger, 2000).

Предмет на проведеното изследване е комплексен анализ на българския жестов език в съпоставка с вербалния език, с който са в контактното съществуване, за да се установи дали за хората с увреден слух те са в отношение на вербално-жестов билингвизъм, диглосия или особен вид контактното отношение. **Целите и задачите на изследването** са свързани с това дали и доколко лицата с увреден слух са в комуникативна ситуация на вербално-жестов билингвизъм. Билингвистичната ситуация на общуване е анализирана на знаково, системно-структурно и функционално равнище, като се използват подходящи методи в различните етапи на работата.

Издигната е **хипотезата**, че българският жестов език е самостоятелен език, функциониращ независимо от конвенционалния (стандартния) български вокален език.

Разграничаването на жестовите езици, като естествено възникнали езикови системи, от знаковите системи от жестове, е от съществена важност по темата за билингвизма. Езиковата компетентност на два езика от различна модалност първоначално се означава с термина „бимодален” билингвизъм. Формулирано по този начин, понятието подчертава различната модалност, на базата на която се разгръща комуникацията – визуално-двигателна за жестовите езици и акустично-вокална за словесните езици. „*Бимодалността*” обаче, може да се разглежда като характерна за речевата дейност на вербалния език, защото езиковата изява, като реална употреба на езика, може да се реализира чрез изразни средства в различни модалности – говор, писменост, но също така и чрез жестове”. С други думи, бимодалният езиков контрол предполага познания и употреба на един, а не на два езика, реализирани под формата на симултанна и линейна вокално-жестова реч. Докато изследванията върху употребата и разпространението на жестовите езици показват, че те не са пряко свързани с вокалните езици, говорени на територията, която обитават глухите хора (Woll, Sutton-Spence, Elton, 2001:27)

Анализът на българската литературата разкрива разногласие относно лингвистичната природа на „българската жестомимика”. Различни автори дефинират жестовия език на глухите хора за „аграматичен” и, в противоречие с данните от емпирични изследвания върху други национални жестови езици, за „официален” език се признава бимодалната вербално-жестова реч. Наличните към този етап единствени източници на езикови данни за „българската жестомимика” – тематични речници и речникови пособия, „отразяват именно калкиращата жестова реч”² (Балканска, Трошева, 2014:47), което се явява вероятната причина до този момент езикът на българските глухи да се разглежда само на лексикално равнище, без да се засяга въпросът за неговата граматика³. Противоречия се откриват и на ниво законодателство – от една страна придобиването на професионална квалификация „преводач жестомимичен език” изисква отлично владение на официалния жестов език на България

² Термин, който се използва в руската и българската литература, описващ симултанната употреба на жестове и думи по граматичните правила на вокалния език. В англоезичната литература същият процес се означава с различни термини – „симултанна комуникация”, „знаков английски” (sim-com, Signed English) и др. (Bornstein, 1973; Hoffmeister, 1990).

³ Съдържанието на текста отразява научната действителност относно жестовия език в България до 2018 г., когато след проект на Министерство на образованието за национално научно изследване на езика се потвърди езиковата природа на БГЖЕ.

(калкиращия език), а от друга се приема, че упражняването на тази професия изисква отлично владение на „самобитния жестов език“ в България, който е невъзможно да се овладее без пряк контакт с неговите носители, тъй като не се предлагат курсове за придобиване на подобна компетентност.

Методика на изследване.

Основни за методиката на изследването са методите на лингвосемиотиката⁴. Към жестовия език и жестуалността се подхожда от гледна точка на традиционните семиотични теории, тъй като отдавна е установено, че жестовият език, както всеки естествен език, притежава свойствата системност и знаковост. Според Ф. дьо Сосюр (1916) същността на естествения вербален език не се изразява в неговата вокалност, а в неговата знаковост. С други думи, всеки естествен език е изграден от езикови знакове, а всеки отделен знак има две страни – означаващо (психически образ) и означаващо („външна“ форма). В този смисъл, докато при словесните езици означаващото има акустичен образ, при жестовите езици означаващото на действителността се извършва в двигателна форма. В съответствие с това положение, двигателните елементи изпълняват своята референтна и комуникативна функция, на основата на отношенията и взаимовръзката помежду си, организирани в единна система с определена многоравнищна структура.

Всеки език, независимо от неговия „план на изразяване“ – устен, писмен, или жестов, е завършена езикова цялост със свои параметри, особености и деления. По аналогия на словесния текст, изграден от думи, жестовият текст също е членим на по-малки единици в йерархична подредба. Използван е *методът за лингвосемиотичен анализ* на Бенвенист (1993) според йерархичността на езиковите равнища, основан на теорията му за двойно означаване – семиотично, в плана на езиковия знак, и семантично, в плана на речевото изказване, което налага първоначално всеки знак да бъде разпознат като тъждествен сам на себе си и да бъде разбран като съставен елемент от система на взаимосвързани елементи в отношения помежду си, реализирани в речта.

Мануалният жест се изследва в плана на изразяване и в плана на съдържание за неговите материална и смислова страна. Потърсени са минималните незначещи единици от най-абстрактното равнище, които само в съчетание помежду им като фигури на плана на изразяване да доведат до промяна в плана на съдържание на езика. Въведен е терминът „жестема“ по аналогия с лексема. Така както лексемата структурира изречението, жестемата изгражда „двигателно програмираното“ изречение. Това означава, че като знак на речта (на основата на „морфемите“, но в двигателна субстанция), ще се постига многообразието в жестовата реч – чрез образуването на производни думи или за преобразуване на жестовете като жестоформи (по аналогия на словоформите в изречението). С други думи, в абстрактен езиков план жестът се проявява като жестема, а в конкретен план (като речева единица) като жестоформа. Инвариантите се отнасят към абстрактното, или нивото на представите, а вариантите на значението се отнасят към конкретното, наблюдаваното. От вариантите на значение един, а именно основното значение на жеста, се отнася към инварианта по-пряко, а останалите варианти са свързани с инварианта чрез основния вариант. Това предполага, че отделният жест като езикова единица може да бъде сегментиран на краен брой минимални двигателни сегменти и минимален брой смислови компоненти. Емпиричното изследване се основава и на лексикографските методи, прилагани в наличните речници за представяне на жестовия фонд на българския жестов език (БГЖЕ) и в справочниците с дидактически цели. Той може да се определи като „тълкувателно-описателен“ и подчинен на аксиомата за наличие на (достатъчно) пълна

⁴ Направление на семиотиката, която се занимава със знаковата същност на езиковите системи

еквивалентност по значение между думите от българския език и жестовете от българската „жестомимика“⁵. В речниковите методики имплицитно е заложена идеята, че жестовият език е съпоставим и сравним с българския вокален език, като се търси директна аналогия между изразните средства на двата езика.

Тъй като наличните езикови данни за жестовия език в България, фиксирани в „жестомимични речници“, не могат да отразят неговата реална употреба сред глухите хора, изследването търси решение и на този въпрос чрез съпоставителен анализ между факти за езика като система и структура, извлечени в ситуации на свободната му употреба от глухи носители, и наличните данни, съдържащи се в речници за неговото представяне и описание.

Организиран е корпус от 1295 жестови единици, изведени от езиков материал събран от шест текста на жестов език. Под „жестов текст“ се разбира отделните изказвания на глухите участници в жестава реч, които представляват интенционално създадени смислови цялости с информативна и комуникативна самостоятелност, реализирани в диалогичен дискурс и документирани във видео формат. Темите на разговор са произволно избрани от интервюиращия, свързани със семейството, ежедневието, свободното време, училището, работата и приятелите. Продуцираните жестови текстове не са контролирани като продължителност, но всеки от тях съдържа информация в отговор на поне два въпроса. Видео текстове са автентични, произведени от глухи носители на езика, заснети в различни условия на общуване, без допускане на възможност за интерференция от вербален език.

В анализът на данните и изработване на речника са използвани най-изчерпателните за българския жестомимичен език източници на информация – речници (Янулов, Радулов, Георгиев, 1961; СГБ, 1996; 2007):

Събраният корпус от *1295 жестови единици* е анализиран в един комплексен поетапен процес, който включва в себе си подзадачи, сведени до определени технологични дейности. Процесът на сегментиране на единиците се извършва ръчно с помощта на компютърна програма CyberLink, част от Windows 8. На базата на корпуса от текстовете се извършва компилиране, структуриране, документирание и аотиране на извадка от *720 уникални езикови единици*. Програмата позволява контрол на скоростта на целия файл, на отделни времеви отрязъци, както и възможност за моментна снимка на даден сегмент от текста. Всеки заснет сегмент се записва под различно име, което е превод или описателен превод на български език. При съставни жестове (два прости жеста) или динамични жестове (промяна от начална към крайна позиция) се използват поредица от снимки, които освен преводната дума съдържат индекс 1, 2 и т.н. Основната трудност, следователно и ограничение при ръчна токънизация, е свързана с определянето на границите на всеки жестов сегмент. Това означава в потока от жестови последователности да се фиксират и разпознаят значещите жестови елементи като двигателни обединения и да се разграничат от предходните или следходните двигателни елементи, които също са част от веригата. Симултанният характер на вербално-жестовата продукция допълнително затруднява този процес, както и синкретичността на езиковата изява.

Първият етап от същинския анализ включва дейности по сегментирането на текстовете чрез следните поетапни действия:

⁵ Все още жестовият език на глухите хора у нас не е дефиниран терминологично. Като синонимни понятия се използват „жестомимика“, „жестомимичен език“, „знаков език“ както в неформалното общуване, така и в нормативни документи. Глухите хора наричат езика си „мимика“. В текста със същият смисъл ще се използва и термина български жестов език (БГЖЕ).

а) преглед на видео текстовете и разчленяване на жестовите единици чрез тяхното изрязване на стоп-кадър. Целта е да се сегментират всички смислоносещи жести единици;

б) продукцията на всеки участник се описва като извадка от n-брой единици;

в) сортиране на изрязаните сегменти и тяхното документиране в отделни файлове. Целта е да се селектират жестовите с едно и също значение, продуцирани от различни участници в изследването и да се открият вариантите на значение. На този принцип са изработени 214 файла. Те са организирани по азбучен ред, като всеки файл е записан с първата буква на изведената единица;

г) верификация на данните от глухите консултанти.

Разработена е нотациона система за транскрибиране на текстовете. Транскрипцията се разбира като калкиращо вербално предаване на жеста реч с помощта на основните принципи за записване на нотационната система. Така всеки елемент от изказването на глухите комуникатори се представя графично с помощта на думи и символи. За представяне на всеки жест се търси съответстващата дума по значение. При несъответствие между жест и дума, към жестовите се подхожда описателно като значението им се предава с помощта на поредица от семи. Думите се записват в основно си значение – за съществителните имена ед.ч., а за глаголите – 1 л., ед. ч., сег. вр. В процеса на транскрипция се водят записки за по-особените начини за изразяване на значение, например включването на немануалната сигнализация, начина на модифициране на някои жестове при промяна в значението. Изведените жестове от речта на всеки участник се представят като списък от думи по азбучен ред, преброяват се, след което жестовите с еднакво значение, без разлика в изразяването, се свеждат до един, като броят им се отбелязва, за да може да се определят жестовите с висока фреквентност по темата.

Част от жестов текст⁶:

З.М: СЕГА РАЗКАЗВАМ КАКВО ПРАВЯ ЦЯЛ+ДЕН | ЕДИН НОРМАЛЕН ДЕН | | (като) СТАВАМ СУТРИН СТАВАМ ПЕТ И ПОЛОВИНА МОЯ МАМА СЪБУЖДАМ ХАЙДЕ СТАВАМ ПЕТ И ПОЛОВИНА|

Превод на текста:

З.М: Сега ще ви разкажа какво правя през целия ден. Един нормален ден. За да стана в 5:30, моята майка ме буди – „Хайде ставай! 5:30 е.”

В жестовия текст се откриват пълнозначни лексикални единици, 21 на брой – СЕГА, РАЗКАЗВАМ, КАКВО, ПРАВЯ и други. Две от тях се повтарят – СТАВАМ и И. Има 1 съставен (инкорпориран) жест – ЦЯЛ + ДЕН – двата прости жеста ЦЯЛ и ДЕН са свързани в един двигателен акт, символизирано от знак + между думите. ПЕТ И ПОЛОВИНА обаче не е инкорпорирано – то е представено като ПЕТ, И, ПОЛОВИНА – чрез три отделни жести. В текста могат да се обособят няколко смислови отрязъка, разделени от къси или дълги паузи. Интересно е, че „като” (изговаряне на думата), с което започва второто изречение е самостоятелно, липсва „покрытие” на жест, показано с помощта на неговия запис с малки букви в кавички преди жест СТАВАМ.

Количественият анализ на текстовете в жеста форма на всеки глух участник посочва жестовите с най-висока честота на употреба, а качественият анализ на жестовия материал разкрива някои от явленията и механизми за изразяване на значение, които потвърждават изведените до този момент съждения.

На втория етап от изследването се извършва синтезиране на данните чрез индуктивен подход на представяне на езиковите данни. Ръчно изведените жестове от

⁶ Откъс от жестов текст на тема „Моят ден”

корпуса са събрани в общ файл за сравнение между езиковите данни на глухите хора и наличните жестове от източниците на езикови данни. Сравнението между жестовите единици се извършва таблично на следните принципи:

1) Жестовите от извадката и речниците, при които не се открива разлика във формата, се регистрират като еднакви („без разлика“).

2) За жестовите с разлика, се извършва анализ на формата като план на изразяване и се търси дали различието има отношение към плана на съдържание.

3) Регистрирани са различия между жестове с идентично лексикално значение, но с различие във формата (табл. 1). Всички от извадката са прости жестове, докато в речниците същите са представени с морфемообразуващ елемент. Например, в извадката от корпуса КОМПЮТЪР е прост жест, а в речниците е представен като двусъставен жест КОМПЮТЪР + морфемообразуващ елемент ЕКРАН. По подобен начин ПРЕПИСВАМ в речниците е представен с два последователни двигателни акта - ПИЩА + КОПИРАМ. В жестовата реч на глухите участници значението на жеста се предава с уточняващи съдържанието немануален маркер – посока на погледа встрани. Многосъставните форми намираме единствено в речниците, представящи речниковия фонд на българския жестов език, като в много случаи принципът на използване на „уточняващите“ значението жестове е неясен и води до двусмисленост („приятели“ е представен като сложен жест от ПРИЯТЕЛИ и РОДНИНИ).

Когато жестът, изведен от жестовата реч на глухите носители, участници в експеримента, не се открива в източниците, той се приема за нов жест, след което се определя като вариант или синоним на съществуващи. Ако новият жест е уникален и не е регистриран в речниците, се посочва като нова жестама (напр. МАКДОНАЛДС, ФЕЙСБУК, КОНТАКТ и др.).

В резултат на анализа и описанието е създаден *речник с варианти на жестовите* от речта на носителите като конкретна реализация на инвариантите на единиците от системата на българския жестов език. Създадени са 27 файла в азбучен ред, чието съдържание е представено както от жестовите от извадката, така и от избраните речници. Открита е лексикална несиметричност между БГЖЕ и българския език чрез наличие на безеквивалентни жестове. Значението им може да се предаде само обяснително като превод.

Анализът и изследването доказва, че жестовият знак-символ, като всеки езиков знак от този тип, притежава и индексална, и иконична страна. Всеки знак може да бъде лексикализиран – да носи конкретно значение, съпоставимо с начина на кодиране на информацията с вокални думи, но едновременно с това може да изпълнява номинативната си функция чрез показване. „Показването“ не е просто посочване към даден обект, а пренасяне на образната двигателност в конкретната ситуация и с помощта на двигателното програмиране се превръща в означаваща двигателност. Контекстът на ситуацията, в която се разгръща това взаимодействие, прави субекта носител на допълнителни двигателни измерения, модифицирайки формата на жеста (неговия двигателен образ) и променящ и съдържанието му (неговото значение). Този начин на изразяване се проявява по отношение на пространството или изобразяването на обекти от него, и може да носи значение за признаци, свойства и други характеристики на предметите.

Социолингвистичният анализ на билингвизма в условия на слухова загуба разкри езикова ситуация, за която е характерно съществуване на две форми на употреба на жестовия език, осигуряващи езиковата комуникация в общностите от глухи хора и при общуване с чуващи. Първо, жестовият „език“ може да функционира като специфична модалност на изразяване на български език, под формата на кодирана с жестове реч.

Втората форма на жестовия език се използва в неформалните условия на комуникация между глухи хора, за които той е предпочитаният език, и в езиковите им формации.

Потенциалната възможност за паралелна продукция на вербална и жеста реч създава условия за особен вид *междуетикова контактност*, изразяващ се както в често смесване на кода, дори в рамките на едно и също изказване, така и във възможност за превключване между симултанно вербално-жестово артикулиране и бимодално изразяване. Експерименталното изследване разкри значителните различия между вербалния български език и български жестов език, което потвърждава формулираната хипотеза за съществуването на условия за билингвизъм.

Изследването доказва, че всеки жест е член на по-малки незначещи (незнакови) единици от най-абстрактно равнище, които само в съчетание помежду си и като фигури от плана на изразяване променят съдържателно езика.

Формообразуващите фигури от плана на изразяване на жеста като езиков знак са:

1) Повторяемостта на жеста (за образуване на множествено число).
2) Промяна в посоката на изпълнение на някои жестове за действие, с което се определят комуникативните роли в наратива. С други думи, граматичното значение не се изразява морфологично, а на лексико-семантично ниво.

3) Добавяне на нов жест за отстраняване на многозначност на лексикално-семантично равнище, а граматически – за маркиране на време и лице на глагола, род на именните жестове.

4) Посочването като двигателен акт с помощта на указателен жест изпълнява различни функции в речта. Означаващата функция е обусловена от факта, че те имат по-особена природа и значението им се формира в контекста на комуникативната ситуация с референция към външни обекти (надтекстово и надезиково равнище).

5) Предложните отношения между пълнозначните части на речта се изразяват лексикално, но и алтернативно чрез инкорпорирано двигателно означаване при глаголите за посока (например предлог „към“). Преобладават пълнозначните и служебни думи. Съюзи с най-висока честота на употреба са „но“, „и“, „или“, „ако“, от предлозите – „с“.

6) Дактилирането като един от структуроизграждащите компоненти на жестовата езикова система пресъздава в пространствено-двигателен план вторичната писмена система на българския език, но подчинява всеки „зает“ елемент на общите правила на означаване и съчетаване. Дактилирането играе смислоразличителна роля при жестове с една и съща форма за отстраняване на многозначността. Инициалната дактилема в съчетание с жест може да е от едноръчната или двуръчната дактилна азбука, което е специфична характеристика за българския жестов език.

7) По-коректно от лингвистична перспектива е да се говори за първични и производни жестове, а не за части на речта.

8) Немануалната сигнализация, изразена чрез специфичното участие на мимиката на лицето, движенията на устата/езика/бузите, наред с вокализацията, са носители на значение на лексикално-семантично равнище. Посочени са някои визуални морфемии от този тип „оп“, „бр_“, „ф_“ и др.

Чрез методите на лингвосомиотиката се доказва, че жестовият език, с който си служат участниците в експеримента, е знакова система, денотатно съотнесена преди всичко с реалната действителност, която се обозначава чрез система от жестове със значение, конкретизирано в употребата на езика, и към означаваната идеална действителност на съответстващите им понятия и идеи. Всеки жест проявява своето значение и смисъл чрез единството от означавано и означавашо в двигателен образ. В сравнителен план между системите на българския език и БГЖЕ, вторият разполага с

различни езикови правила (граматиката), както и лексикална несиметричност, изразена в наличие на жестове, за които няма словесен еквивалент. На речево (комуникативно) ниво става ясно, че екстралингвистични обстоятелства на комуникативната ситуация се отразяват върху вербално-жестовата продукция и водят до варианти на жестовия език, които съдържат повече или по-малко елементи от системата на единия от двата езика. Като краен резултат от изследването на жестовия език чрез адаптиран метод на дистрибутивен анализ е създаден кратък речник на жестове от българския жестов език, отразяващ речевата продукция на малка група от членове, представители на по-голяма социална формация от глухи хора, ползватели на българския жестов език.

Библиографска справка

- Балканска, Н., Трошева-Асенова, А. (2014). Приобщаване на детето с увреден слух в общообразователната среда. От научните доказателства към практическите решения, Изд. Феномен
- Бенвенист, Ем. (1993). Семиология на езика, Езикът и човекът, Превод: А.Чаушев, Г.Жечев, С.Ботева, Включва избрани статии от сборниците на Бенвенист „Проблеми на общото езикознание“, С., Изд. „Наука и изкуство“
- Български жестомимичен речник, II част, авторски екип на СГБ, Изд. АГАТО, С., 2007 г.
- Български жестомимичен речник, Под ред. На В.Панев, ИК Кураж-Тишина ООД, С., 1996 г.
- Касабов, И. (2008). Лингвистиката между строгите науки и свободните изкуства, НБУ Компютърна програма „Жестоматика“ (2007), базиран на материал от първа и втора част на Български жестомимичен речник, СГБ, София.
- Сосюр, Ф. (1993). Курс по обща лингвистика, превод на Ж.Бояджиев, П.Асенова, оригинално заглавие: *Cours de linguistique générale* (1916)
- Янулов, Н., М. Радулов, Хр. Георгиев, Кратък мимически речник, Народна просвета, С., 1961 г
- Lucas, C., C. Valli (1989). Language contact in the American Deaf Community, In C. Lucas (ed.), *The Sociolinguistics of the Deaf Community*. San Diego, CA: Academic press, Lucas, C., C. Valli, (1992). *Language Contact in the American Deaf Community*, San Diego, Academic press
- Messing, L. (1990). Bimodal Communication, The sixteenth LACUS forum. Lake Bluff, Illinois: LACUS
- Metzger, M (Ed.) (2000). *Bilingualism and Identity in Deaf Communities*, Washington, D.C., Gallaudet University Press
- Stokoe, W. (1972). *Semiotics and Human Sign Languages*
- Woll, Sutton-Spence, Elton (2001). Multilingualism: The Global Approach to Sign Languages, In: *Sociolinguistics in Deaf Communities*, Ed. By Ceil Lucas, Gallaudet University Press, Washington D.C.